

En Az Bir Münekkit Tarafından Yalancılıkla Tenkit Edilen Hicrî İlk İki Asırdaki Râvîlerin İncelenmesi

An Examination of Transmitters in the First Two Centuries of Hijri Criticized by At Least One Critic for Fabricating Ḥadīths

İsmail KURT¹
Halil İbrahim TURHAN²

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Doi: 10.48146/odusobiad.872493

Öz

Bu araştırmanın amacı I./VII. ve II./VIII. asırda en az bir münekkit tarafından hadis uydurduğu söylenen râvîlerin dönemsel, bölgesel ve râvî-münekkit ilişkisi açısından analizini yapmak ve münekkitlerin bu tür râvîlerin rivâyet uydurduklarını belirlerken uyguladıkları metotları tespit etmektir. Kapsamı ise İbn Hacer'in Lisânü'l-Mîzân adlı eserinden rastgele örneklem yöntemi ile seçilen 3000 râvîden oluşmaktadır ki bu, kitabın yaklaşık yüzde otuzluk kısmına tekabül etmektedir. Seçilen örneklem grubu içerisinde en az bir münekkit tarafından hadis uydurduğu gerekçesiyle eleştirilen hicrî ilk iki asırdaki râvîler; bölgeleri, yaşadıkları zaman dilimi, kendilerine yalancılık hükmünü veren münekkit sayısı ve onlarla muâsaratları açısından incelenmiş ve ricâl tenkit ilminin gelişim tarihi dikkate alınarak bazı yorumlar yapılmıştır. Bu bağlamda hicrî ilk iki asırda hadis uydurma faaliyetlerinin hangi bölgelerde yoğunlaştığı ve bunların muhtemel sebepleri, yalancılıkla nitelenen râvîlerin kendi dönemlerinde mi yoksa ölümlerinden sonra mı değerlendirmeye tâbi tutuldukları ve -varsa- vefatlarından sonra hadis uydurdukları açıklanan râvîlerin oranı tespit edilmiştir. Böylece, ricâl tenkit tarihini, özellikle müteahhir dönem âlimleri tarafından yapılan yorumlar üzerinden betimlemek yerine bu disiplinin temel konusu olan ve gerekçeli tenkide tâbi tutulan râvîlerin analiz edilmesiyle elde edilecek veriler üzerinden ortaya koyma imkânı elde edilmiştir. Uygulama alanını merkeze alarak yapılacak bir ricâl tenkit tarihi okumasına hizmet etmesi amacıyla yapılan bu araştırmanın başlangıç niteliğinde olduğu vurgulanmalıdır. Bu makale, Kayseri Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) kapsamında SHD-2020-1011 nolu proje koduyla destekleme kapsamındadır.

Anahtar Sözcükler: Hadis, Ricâl Tenkidi, Cerh-Ta'dîl İlmi, Cerh, Vazzâ', Kizb

Abstract

The purpose of this study is to analyze first two centuries of the hijra transmitters, who were criticized by at least one critic for making ḥadīths, in terms of periodical, regional and narrator-critic relations and to determine the methods used by the critics in evaluating such transmitters. Its scope consists of 3000 narrators selected by random sampling method from Ibn Hajar's work named Lisân al-Mîzân, which corresponds to approximately thirty percent of the book. The transmitters in the first two centuries who were among the sample group and criticized by at least one critic for forging ḥadīths were examined in terms of their region, the period, the number of critics who gave them this verdict and their contemporaries and some comments are made considering the development history of transmitters criticism. In this context, it was determined in which regions the activities of fabricating ḥadīths were concentrated in the first two centuries of hijri and its probable reasons, whether the transmitters described as lying were evaluated in their own times or after their deaths, and the proportion of narrators who were depicted to have fabricated ḥadīths after their deaths, if any. Thus, instead of describing the history of transmitters criticism through the comments made especially by late period scholars, it will be possible to explain it through the data obtained from the analysis of transmitters criticized, who are the main subject of this discipline. It should be stressed that this research is preliminary article which aiming the benefit to reading of the history of transmitter criticism. This article was supported by the Scientific Research Projects of Kayseri University (BAP) with project code SHD-2020-1011.

Keywords: Ḥadīth, The Science of Transmitter Criticism, 'Ilm al-Djarḥ wa'l-Ta'dîl, Waḍḍā', Fabricating

Giriş

1 Sorumlu yazar: Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Artvin,
e-mail: ismailkurt@artvin.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-9873-9369
2 Doç. Dr., Kayseri Üniversitesi Develi İslami İlimler Fakültesi Develi/Kayseri,
e-mail: haliliturhan@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-7219-9632

Geliş Tarihi: 01.02.2021

Kabul Tarihi: 07.03.2021

Cerh-ta'dîl ilmine dair ilk materyallerin olduğu evre Hicrî birinci asrın sonlarıdır. Bu dönemde Şa'bî (ö. 104/722), İbn Sîrîn (ö. 110/729), Eyyûb (ö. 131/749) ve Zührî (ö. 124/742) gibi isimlerin varlığı söz konusudur. Onların dönemine kısıtlı ricâl tenkit sayısı nispet edilmiştir. Hicrî ikinci asrın son yarısında sistematik ricâl tenkidine dair atılan adımlar, her ne kadar üçüncü asrın karşısında küçük bir hacme sahip olsa da yine de ciddi bir hareketliliğin varlığını göstermektedir. Bu dönemde İbn Mehdî (ö. 198/813-14), Yahyâ el-Kattân (ö. 198/813) gibi isimler ön plandadır. Buna ilaveten üçüncü asırda vefat etse de ömürlerinin yarısından fazlasını ikinci asırda geçiren İbn Maîn (ö. 233/848) ve İbn Hanbel (ö. 241/855) de bu asır için önemli birer figürdür. Aynı zamanda bu makalenin de sınırını belirleyen adı geçen münekkitlerin yaşadığı ilk iki asır, en az bir münekkit tarafından yalancı olduklarına dair iddia bulunan râvîler üzerinden yeniden ele alınacaktır.

İlk iki asırda en az bir münekkit tarafından yalancılıkla nitelenen râvîlerin tespitinde duafâ edebiyatının en kapsamlı eserlerinden biri olan ve çoğunlukla zayıf râvîleri ihtiva etmekle birlikte sika râvîlerin de yer aldığı Lisânü'l-Mîzân'dan faydalanılmıştır. Bu bağlamda kitabın dörtte birine denk gelecek 3000 râvî, söz konusu eserden rastgele örneklem yöntemi ile seçilmiştir. Seçilen râvîlerin yaşadıkları bölgeler, asırlar ve haklarında yapılan değerlendirmelerin tespitinde ricâl tenkit edebiyatının temel kaynaklarına başvurulmuştur. Araştırma, ilk iki asırda en az bir münekkit tarafından kizb nedeniyle cerh edilen râvîlerden oluşmakla birlikte değerlendirme yapan münekkitler ilk iki asırla sınırlandırılmamış, dokuzuncu asra kadar ki münekkitlerin değerlendirmeleri araştırmaya dâhil edilmiştir. Ayrıca İbn Hacer tarafından esere kaydedilmeyen ancak bazı ricâl kaynaklarında yer alan cerh-ta'dîller de dikkate alınmıştır.

Yalancı râvîlerin yaşadıkları dönemlerin tespiti, yaşadıkları coğrafya, ilk defa yalancılıkla eleştirilmeleri ve tenkit sahibiyile muâsarati, onlar hakkındaki değerlendirmelerden bir hüküm elde edebilme durumu erken dönemde hadis tarihinin gelişim seyrine farklı pencerelerden bakma imkânı sunacaktır.

Bu makalenin hazırlanmasında dokümantasyon metodu kullanılmıştır. Bu amaçla râvîlerin isimleri, künyeleri, nisbeleri, vefât tarihleri, yaşadıkları asır, hangi münekkit ya da münekkitler tarafından değerlendirildikleri, aralarındaki muâsarati ilişkileri ve ilk defa yalancı isnadında bulunan münekkitler geliştirilen bilgisayar programına aktarılmıştır. Bu verilerin analizinde ve kullanılmasında muhtelif problemlerle karşılaşmıştır. Bu noktada takip edilen metod şu şekildedir:

Râvîlerden bir kısmının birden fazla nisbe ya da nisbe olması mümkün olan yerleşim yeri ile anıldığı görülmüştür. Böyle bir durumda nisbelerin hepsi dikkate alınmıştır. Ancak bir râvî, bölge ve bölge içinde herhangi bir şehirle birlikte anılmışsa bunlardan daha özel olanı istatistiğe dâhil edilmiştir. Örneğin Davud b. Affân (ö. ?) için hem en-Nisâburî hem de el-Horâsanî nisbesi kullanılmıştır.³ Her iki nisbenin farklı düzeylerde de olsa aynı bölgeye işaret etmesi tekrardan kaçınma adına daha özel olanın tercih edilmesine sebep olmuştur.

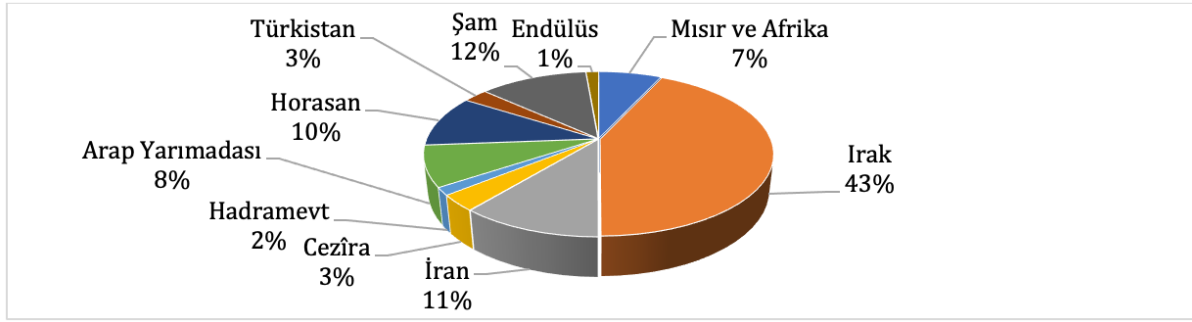
Râvîlerin yaşadıkları asır, vefât tarihleri dikkate alınarak belirlenmiştir. Ancak vefat tarihi bir sonraki asrın ilk beş yılı içerisindeyse râvî bir önceki asra kaydedilmiştir. Örneğin hicrî 201-205 yılları arasında vefat eden kişiler, ilmî faaliyetlerinin neredeyse tamamını gerçekleştirdikleri ikinci yüzyılın râvîleri olarak kabul edilmişlerdir.⁴

Hadis uydurduğu en az bir münekkit tarafından belirtilen râvîlerin bölgesel dağılımı

Lisânü'l-Mîzân'da yer alan 3000 râvînin yaşadıkları bölgeler ricâlâe dair yazılı kaynaklar taranmak suretiyle tespit edilmiştir. Öncelikle bu râvîlerin dağılımını vererek hangi bölgenin ne oranda râvîlere ev sahipliği yaptığı ortaya konulacaktır. Bu tespit için hazırlanan grafik şu şekilde oluşmuştur:

3 Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir, nşr: Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1422), 7: 264.

4 Örneğin İbn Yunus el-Mısri, Halid b. Nuceyh el-Mısri'nin vefatını h. 204 yılı olarak vermiştir. Ebû Saîd Abdurrahman İbn Yunus es-Sadeî, Târîhu İbn Yunus eş-Şadeî, nşr: Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421), 1: 150.

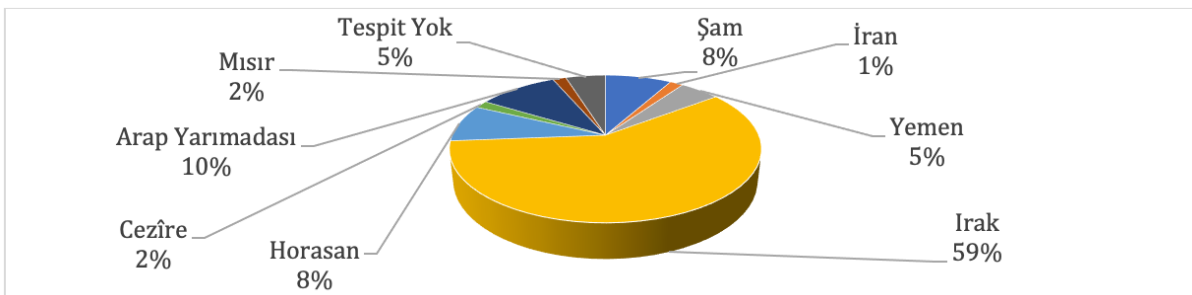

Görsel 1: 3000 râvînin bölgelere göre dağılımı⁵

Grafiğe göre örneklem grubundaki râvîlerin ilk dokuz asırdaki coğrafi dağılımında Irak bölgesi önemli bir oranla ilk sırada yer almaktadır. Daha sonra sırasıyla Şam, İran ve Horasan gelmektedir. Bu durum hadis rivâyet coğrafyasının Irak ve civar bölgelerden oluştuğunu göstermektedir. Risâletin ve hac ibadetinin merkezi olmasına rağmen Hicaz bölgesinin rivâyet coğrafyası olma adına ciddi bir etkiye sahip olmadığı söylenebilir. Bunun muhtemel sebepleri arasında sahâbe neslinin çeşitli amaçlarla Hicaz bölgesinden ayrılmaları gösterilebilir. Buna ilaveten coğrafi konumun da bölgelerin rivâyet coğrafyası içerisinde ön plana çıkmada etkili olduğunu dikkate almalıyız. Arap Yarımadası'ndan yayılmaya başlayan İslâm dini kısa sürede Şam, Cezîra, Irak, İran ve Türkistan hattına ulaşmıştır. Hem Arap Yarımadası'nın hem de zikredilen bölgelerin tarihte boyunca merkez olma konumu dikkate alındığında, coğrafyanın hadis rivâyet faaliyetlerine ne denli etki ettiği anlaşılacaktır.

Tarih boyunca Irak bölgesinin Doğu ve Batı'nın temas noktası olması, entelektüel birikiminin de doğrudan etkilenmesine sebep olmuştur. Civarındaki muhtemel nüfus yoğunluğu ve etrafında yer alan çok kültürlülük, coğrafyanın İslâmlaşmasından sonra da bu bölgenin aynı seviyede hareketli olmasına olanak sağlamıştır. Arap yarımadası ve Şam bölgesinin (Müşriklik, Hristiyanlık ve Yahudilik) tek tipli sosyolojisi, Irak bölgesi ve İslâm'ın doğuda kısa sürede ulaştığı en uzak bölgeler karşısında kültürel çeşitlilik açısından oldukça fakir kaldığını göstermektedir.

Bu genel değerlendirmelerden sonra ilk iki asırda en az bir münekkit tarafından vazzâ' olmakla tenkit edilen râvîlere dönmek istiyoruz. Bu râvîlerden %5'ine dair herhangi bir nisbe tespit edilememiştir. Bazı râvîlerin de birkaç farklı nisbeye sahip olduğu görülmüştür. Bu duruma ilaveten nisbelerin oransal dağılımının yapılacağı analiz için her bir nisbe tek bir veri olarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Örneğin el-Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî (ö. 204/819) hem Kûfe hem de Bağdâd'a nispet edilmiştir.⁶ Bu gibi durumlarda nisbelere dair istatistik oluşturulurken her iki şehir de dikkate alınmıştır. Bu bilgiler çerçevesinde söz konusu râvîlere dair iki grafik vermek istiyoruz. Bu grafiklerden ilki râvîlerin yaşadığı bölgeler temel alınarak hazırlanmıştır.

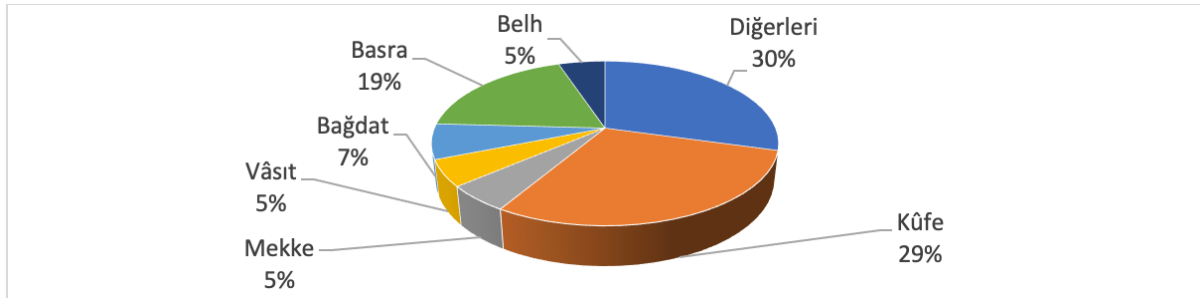
Görsel 2: Kizb nedeniyle cerh edilen râvîlerin bölgelere göre dağılımı

⁵ Grafik hazırlanırken İslâm Ansiklopedisindeki Abbâsî Hilafeti'nin en geniş sınırlarına işaret eden harita esas alınmıştır. Bununla birlikte zihinlerde daha kolay canlanması için bölgelerin klasik isimlendirmesi günümüz siyasi haritalarına yaklaştırılmaya gayret edilmiştir. Bu amaçla; Mısır, İfrîkiye ve Mağrib Mısır şeklinde, Azerbaycan, Kafkasya, Ermeniyeye, Cibâl, Hûzistan, Fars, Kirman, Sistan ve Isfahan İran şeklinde, Hecer, Hicaz ve Yemâme Arap Yarımadası şeklinde, Horasan ve Toharistan Horasan şeklinde, Mâverâünnehr ve Hârizm Türkistan şeklinde grafiğe yansıtılmıştır. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/33.

⁶ Beşir Gözübenli, "Hasan b. Ziyâd", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1977), 16/361.

Grafik ilk iki asırda yalancılıkla nitelenen râvîlerin en fazla Irak, Arap Yarımadası, Horasan ve Şam bölgelerine ait olduğunu ortaya koymaktadır. Horasan dışındaki bölgelere bakıldığında söz konusu yerlerin ilk iki asır rivâyet coğrafyasının en hareketli olan yerler olduğu anlaşılacaktır. Bu bölgeler arasındaysa Irak, ezici bir üstünlüğe sahiptir. Bu durum öncelikle zihinlere Görsel 1 de dikkate alındığında Irak bölgesinin rivâyet faaliyetleri ve bunun tabii bir sonucu olarak ricâl tenkidi açısından ne denli hareketli bir yer olduğunu göstermektedir. Irak bölgesinin bu konudaki vasfına işaret eden bir başka husus ise cerh-ta'dîlin, ilim olmasında diğer bir ifadeyle sistematik ricâl tenkitlerinin başlamasında belirleyici olan Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) gibi isimlerin de Irak havzasına mensup olmalarıdır.⁷

Rivâyet coğrafyasının incelendiği bu kısımda söz konusu havzalara şehir düzeyinde bakmak da hadis tarihinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu amaçla hazırlanan grafik şu şekilde ortaya çıkmıştır:

Görsel 3: Kızb nedeniyle cerh edilen râvîlerin şehirlere göre dağılımı

Grafikte diğerleri başlığı altında ortaya konulan veriler sadece birer nisbe girdisi olan on yedi bölgeyi/şehri temsil etmektedir.⁸ Buna ilaveten grafikteki öteki şehirleri de dikkate aldığımızda toplamda 23 şehrin varlığı söz konusudur. Bu durum yalancılıkla nitelenen râvîlerden bir kısmının farklı şehirlere yerleştiğini göstermektedir. Bu yer değiştirme, yalancı râvîlerin muhtemel ihanetlerini/iftiralarını yayma gayreti olarak da okunabilir. Bu iddiamız elbette tek bir nisbeyle anılan isimlerin farklı şehirler arasında rivâyet amacıyla seyahat etmediklerini ihtimal dışı bırakmaz. Grafikte ilgili başka bir husus da Arap Yarımadası'nın Mekke şehri ile temsil edilmesiyle alakalıdır. Buna göre Mekke'yi ön plana çıkaran husus, orasının hac ibadetinin kalbi olmasıdır. Başka bir ifadeyle Hac ibadeti, hadis rivâyeti için önemli olanaklar ortaya koymuş; hadis uydurma cüretinde bulunan kimseler ise bu olanağı istismar etmekten çekinmemişlerdir.

Grafiğin ortaya koyduğu sonuçlardan biri de Irak'ın şehirler düzeyinde birinci sırada yer almasıdır. Söz konusu şehirler arasındaysa sırasıyla en fazla Kûfe, Basra, Bağdat ve Vâsıt hadis uyduran kimselere ev sahipliği yapmıştır. Adı geçen şehirler arasındaysa Kûfe ve Basra daha fazla ön plandadır. Bu noktada Irak'taki ilmî hareketlilik de dikkate alındığında iki hususa işaret edilmelidir. Bunlardan biri şehirler arasında gerçekleştirilen rihleler,⁹ bir diğeryse daha önce de zikredildiği üzere bu kimseleri tanıyan, afişe eden ve bunlar hakkında hüküm veren münekkitlerin zikredilen şehirlerdeki yoğun varlığıdır.

Râvîlerin asırlara göre dağılımı

Ricâl tenkit faaliyetlerini sistematik öncesi dönem ve sistematik dönem olarak ikiye ayırmak mümkündür. Sistematik öncesi dönemde ihtiyaç söz konusu oldukça ricâl tenkidi yapılırken sistematik dönemle birlikte ilmî bir faaliyet olarak râvîler cerh-ta'dîl edilmişlerdir. Bu bağlamda araştırılması gereken kritik konular arasında pratik alan ile teorik alanın uyumu yer almaktadır. Daha açık bir ifadeyle ricâl tenkit faaliyetlerinin bilimsel düzeyde icra edilmediği dönemin, cerh-ta'dîl ilminin doğuş, gelişme ve kemâle ulaşma dönemlerinin pratik sahaya nasıl yansıdığına dair yapılacak tespitler, ricâl tenkit tarihinin yazımında önemli veriler teşkil edecektir.

⁷ Hicri ikinci asrın önde gelen münekkitleri ve bölgeleri şöyledir: Şu'be b. Haccac Vâsıt, Süfyân es-Sevrî Kûfe, Mâlik b. Enes (ö. 179/795) Medine, Abdullah b. Mübarek (181/797) Merv, Vekî b. Cerrâh (ö. 197/812) Kûfe, Yahyâ el-Katta (198/813), Abdurrahman b. Mehdî (198/813) Basra'dır. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813) Kûfe'de doğmakla birlikte Mekke'de yetişmiş ve ilmî faaliyetlerini burada yapmıştır (İkinci asır münekkitlerinin bölgelerine dair bilgi için bk. Halil İbrahim Turhan, Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk İki Asır (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 123-124).

⁸ Bu şehirler şunlardır: Hece, Himyer, Horasan, Medâin, Medine, Haleb, Mısır, Rakka, San'a, Şam, Eyle, Yenbu', Nisâbur, İsfahan, Aden, Cezire, Dımaşk.

⁹ Örneğin Ahmed b. Muhammed el-Bâhilî (ö. 275-288) hem Basra hem de Bağdat şehrine nispet edilmiştir. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehbî, Siyerü a'clâmi'n-nübelâ, nşr. Şu'ayb el-Arnaût - Hüseyin el-Esed (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 13: 282-3.

Bu soruya cevap aramak amacıyla araştırmaya konu olan râvîlerin öncelikle asırlara göre dağılımı yapılacaktır. Yukarıda râvîlerin bölgeleri/şehirleri tespit edilirken yaşanan bölge ve şehirle ilgili bilginin olmaması sorunuyla, dönemleri tespit edilirken de karşılaşmıştır. Bunun temel nedenlerinden biri, râvîlerin kimlik bilgilerinin modern dönemde olduğu gibi resmî kurumlar tarafından kayıt altına alınmamasıdır. Bibliyografik bilgilerin bireysel araştırmalarla tedvin edilmesi, doğal olarak kimi kişilerin bölgelerinin, isimlerinin, künyelerinin; bazı şahısların ise doğum-vefat tarihlerinin tespit edilememesini de beraberinde getirmiştir. Özellikle biyografi yazımının henüz başlamadığı veya oldukça nadir görüldüğü hicrî ikinci asrın üçüncü çeyreğine kadarki dönemde bazı râvîlerin kimlik bilgilerine dair daha az malumatla karşılaşmaktadır. Esasında ricâl tenkidi için de benzer bir durum söz konusudur. Ricâl tenkit ilminin gelişim seyrine paralel olarak meçhul râvî oranında düşüş görülmektedir.¹⁰ Yine benzer bir durum ihtilat tespitlerinde de görülmektedir. Zira sistematik öncesi dönemde muhtelit râvînin oldukça az olduğu saptanmıştır.¹¹ Cerhe uğramış râvîlerin asırlarının tespitinde de benzer bir durum söz konusudur. Birçok râvînin ne zaman vefat ettiğiyle ilgili bilgiye rastlanmamıştır. Doğum tarihi kaydedilen kişiyi bulmak ise daha da zordur.

Araştırmamızda vefat tarihi verilmeyen râvîlerin dönemlerini tespit etme adına bazı kriterler geliştirilmiştir. Öncelikle râvînin hocasının –varsa– ölüm tarihine bakılmıştır. Hocasının vefat tarihi bir asrın 40. yılından önce ise râvînin asrı, hocasının asrıyla aynı kabul edilmiştir. Ancak tahmine dayalı bir çıkarım olduğu için de bu tespit kesin bir yargı olarak sunulmamış ve “muhtemel” kaydıyla takdim edilmiştir. Öte yandan hocasının vefatı 40. yıldan sonra olan râvînin ise bir sonraki asra ait olduğu varsayılmıştır.¹² Bazı râvîlerin kendileri meçhul olduğu gibi hocaları veya öğrencileri de meçhul olabilmektedir. Bu durumda yukarıda zikrettiğimiz esas üzerinden vefat tarihiyle ilgili değerlendirme yapılması hocanın vefat tarihinin de bilinmemesinden dolayı mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte bu durumda olan bazı râvîlerin hicrî ilk üç asırda yaşadığıyla ilgili isnadda yer alan bazı karineler bulunmaktadır. Bu tür râvîler, “1.-3. asır” şeklinde açılan grupta değerlendirilmiştir.¹³ Râvî hem 1. asra hem de 2. asra ait olma durumunda ise “1.-2. Asır” kısmında zikredilmiştir. Örneğin hocasının vefat tarihi erken dönem olarak belirlenebiliyorsa râvînin asrı bu şekilde değerlendirilmiştir.¹⁴ “4. asır ve sonrası” ise hicrî 9. asra kadar olan beş asırlık bir dönemi kapsamaktadır. Bu dönemin asır asır ele alınmamasının nedeni veya grafikte gösterilmemesinin tercih sebebi, hicrî dördüncü asırda rivâyet döneminin bitmesi ve kitapların rivâyet döneminin başlamasıdır.¹⁵ Diğer bir ifadeyle hadislerin büyük bir çoğunluğunun kitaplarda tedvin edilmesi nedeniyle artık “râvî” anlayışında tarif farklılığı oluşmuştur. Râvî artık hadisin değil kitabın aktarımını üstlenen kişidir. Bu durum ise spesifik bir rivâyetin sıhhat araştırması yapılmasından öte kitabın sıhhatinin/nispetinin araştırılmasını gerektiren bir netice doğurmuştur. Bu inceleme ise muayyen bir hadisin tetkikinde kullanılan bütün kriterlere göre bir değerlendirme yapılmasına gerek olmayan bir süreçten oluşmaktadır. Netice itibarıyla hicrî dördüncü asırdan itibaren râvîlerin fonksiyonunda önemli değişiklikler yaşanmış ve buna bağlı olarak ricâl tenkit literatüründe dördüncü asra ait râvî miktarında bir önceki asra göre önemli düşüşler görülmüştür. Nitekim aşağıda takdim edilen grafikte hicrî dördüncü asır sonrası Sünnî literatürdeki râvî oranı takriben yüzde on altı bandındadır.

Genel tabloyu görebilmek amacıyla Hicrî birinci asırla ve yalancı râvîlerle sınırlandırmaksızın araştırmaya dâhil olan 3000 râvînin dönemsel dağılımına dair aşağıdaki grafik hazırlanmıştır.

10 Halil İbrahim Turhan, Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği (Rize: STS Yayınları, 2019), 107-110.

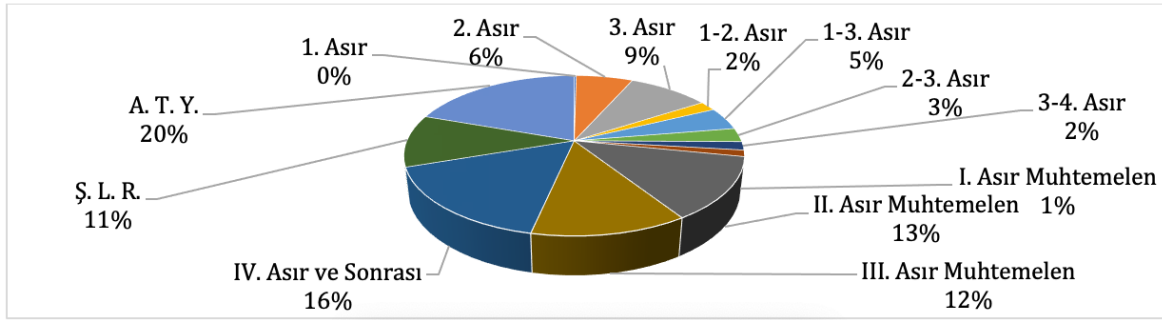
11 Halil İbrahim Turhan, “İhtilat Bilgisinin Tespitinin Güvenilirliği”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 19/1 (2019), 76-78.

12 Örneğin Hafs b. Ammâr el-Muallim’in hocası Yahyâ b. Ebî Kesir et-Tâî h. 129 yılında vefat ettiği için ikinci asırda kabul edilmiştir. Ebû Hâtım Muhammed İbn Hibbân, Kitâbü’s-Şikât, nşr. Muhammed Abdurreşid (Haydarâbâd: Dâiretü’l-Ma’ârifü’l-Osmaniyye, 1393), 7:502; Hocası Mübârek b. Füdâle h. 164 vefat eden el-Hakem b. Yezîd üçüncü asrın râvîsi şeklinde sayılmıştır. Ebû’l-Haccâc Cemâlüddin Yûsuf el-Mizzî, Tehzîbü’l-Kemâl fi esmâ’i’-ricâl, nşr. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1403/1983), 31:510.

13 Örneğin el-Hasan b. Ali en-Nümejrî ve hocası el-Fadl b. er-Rabî’nin vefat tarihi bilinmemektedir. Ancak el-Hasan’ın, Ukaylî’nin kitabında geçmesi onun asır tayinini 1-3 şeklinde yapmamızı sağlamıştır. Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî, Kitâbü’d-Đu’afâ’i’l-kebir, nşr. Abdülmü’ctî Emin Kal’acî (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1404), 2: 5.

14 Örneğin Ziyâd b. Osman, amcası Abbâd b. Ziyâd’dan rivâyet etmiştir. Abbâd ise Hz. Peygamber (s.a.v.)’den nakilde bulunmuştur. Böyle durumlarda râvînin asrı tam olarak belirlenemez ise 1-2 olarak belirtilmiştir. Ebû’l-Fazl Şihâbüddin Ahmed el-Askalanî İbn Hacer, Lisânü’l-Mizân, nşr. Abdülfettâh Ebû Guddê (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1423/2002), 3: 535.

15 hmet Yücel, Hadis Tarihi (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012), 20.

Görsel 4: 3000 râvîn asırlara göre dağılımı

Grafikte öncelikle dikkat çeken husus ilk asır râvîlerinin oranının %1'lik dilime giremeyecek şekilde az olmasıdır. Bu durum, yukarıda bahsedilen ricâl tenkit ilminin meçhul râvî oranı ve muhtelit râvî tespit oranlarıyla ilgili durumun cerh edilen râvîler için de geçerli olduğuna farklı bir örnektir.¹⁶ Ricâl tenkit ilminin henüz ilmî düzeyde icra edilmemesi, söz konusu dönemde cerh edilen râvî miktarının da düşük çıkmasına neden olmuştur. Ancak mezkûr dönemde mecrûh râvî miktarının diğer dönemlerden az miktarda olmasının başka nedenleri de olabilir. Örneğin hicrî birinci asırdaki güven ortamının sonraki dönemlerden daha iyi seviyede olması bu bağlamda zikredilebilir.

Grafikte yer alan “Ş. L. R.” (Şîî literatürün râvîleri) bölümü İbn Hacer'in doğrudan Şîî müelliflere ait kitaplardan aktardığı biyografi sahipleridir. Bilindiği gibi İbn Hacer'in biyografi yazımındaki özgün yönlerden biri de farklı itikâdî görüşlere ait yazarlar tarafından kaleme alınan müelliflere ait kaynaklara da müracaat etmesidir. Bu bağlamda İbn Hacer'in ricâl yazımına dâhil ettiği literatür arasında Şîî ricâl edebiyatı da yer almaktadır. Bu müellifler arasında Ebû'l-Abbâs İbn 'Ukde¹⁷ (ö. 332/944), Ebû Amr el-Keşşî¹⁸ (III-IV./IX-X. asır), Ahmed b. Ali en-Necâşî¹⁹ (ö. 450/1058), Ebû Ca'fer et-Tûsî²⁰ (ö. 460/1067), Ali b. Fezzâl²¹ (ö. 479/1086), Ebü'l-Hasan Bânûye²² (ö. 585/1189), Muhammed Reşîdüddîn el-Mâzenderânî²³ (ö. 588/1192), Yahya b. Ebî Tay²⁴ (ö. 630/1233) ve Ali b. Hakem²⁵ yer almaktadır. Örneğin İbn Hacer, İdrîs b. Ziyâd'ın biyografisine yalnızca “et-Tûsî onu zikretti ve dedi ki...” ifadeleleriyle mezkûr Şîî müelliften yaptığı alıntılarını kaydeder.²⁶ O, bu gruptaki râvîlerle ilgili kendisine veya Sünnî ricâl münekkithlerine²⁷ ait bir değerlendirme kaydetmemektedir.²⁸

Grafikte, hakkında herhangi bilgi tespit edilemeyen râvîler ise asır tespiti yok anlamında “A.T.Y.” kısaltmasıyla belirtilmiştir. Bu râvîlerin çoğunlukla literatürde bir rivâyeti bulunan başka bir ifadeyle rivâyet sisteminde etkinliği veya katkısı bulunmayan kişiler olduğu vurgulanmalıdır.

Grafik ilk üç asır ve sonrası şeklinde ele alındığında, râvî yoğunluğunun ilk üç asırda daha fazla olduğu görülecektir. Bunlar içerisindeyse ikinci ve üçüncü asırdaki râvî sayısı, birinci asra göre daha fazladır. Üçüncü asırdan sonra râvî sayısındaki azalmasının muhtemel sebebi, rivâyet faaliyetlerinin telif edilen kitaplar üzerinden gerçekleştirilmesidir. Bununla birlikte üçüncü asırdan sonra, muahhar dönemlerde dahi râvîlerin değerlendiriliyor olması da ricâl tenkid ilminin aktüalitesine işaret etmektedir.

Hadis uydurduğu en az bir münekkit tarafından belirtilen râvîlerin asırlara göre dağılımı

Yalnızca vazzâ' râvîlerin dönemsel dağılımını, hem genel olarak cerhe tâbi tutulan râvîlerin dağılımıyla mukayese etmek hem de hadis uydurduğu tespit edilen kişilerin hangi dönemlerde yoğunlaştığının incelenmesi bu araştırmanın temel hedefleri arasında yer almaktadır. Bu amaçla aşağıdaki grafik hazırlanmıştır:

16 İhtilâl ettiği belirtilen râvîlerin tabakalara göre dağılımı için bk. Turhan, “İhtilâl”, 76-78.

17 Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalanî İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb (Haydarâbâd: Matba'atü'l-Meclis Dâ'iratü'l-Me'ârifin-Nizâmîyye, 1325), 1: 435.

18 Örnek olarak bk. İbn Hacer, Lisânü'l-Mizân, 1: 263, 278, 339; 2: 12, 13, 17, 18, 26, 68, 80, 88, 93.

19 Örnek olarak bk. İbn Hacer, Tehzîb, 1: 435; İbn Hacer, Lisânü'l-Mizân, 1: 229, 337, 363; 2: 26, 44, 51, 110, 113, 445.

20 İbn Hacer, Tehzîb, 1: 435.

21 Örnek olarak bk. İbn Hacer, Lisânü'l-Mizân, 1: 251; 2: 340.

22 Örnek olarak bk. İbn Hacer, Lisânü'l-Mizân, 1: 234, 325; 2: 17, 26, 375, 450, 472.

23 İbn Hacer, Lisânü'l-Mizân, 2: 272.

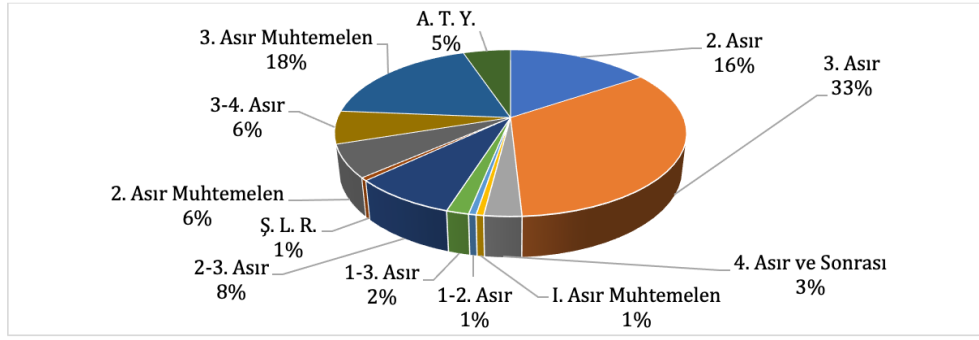
24 Örnek olarak bk. İbn Hacer, Lisânü'l-Mizân, 1: 251; 2: 11, 54, 66, 83, 85, 88, 126, 160, 163, 172, 183, 247.

25 Örnek olarak bk. İbn Hacer, Lisânü'l-Mizân, 1: 295, 314, 329; 2: 85, 111, 382, 385, 394, 398, 400, 401.

26 İbn Hacer, Lisânü'l-Mizân, 2: 10. Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, Lisânü'l-Mizân, 2: 16, 43, 66, 80, 85, 94.

27 Ebû Guddê'nin İbn Hacer'in bu râvîleri eserine almasıyla ilgili eleştirisi için bk. İbn Hacer, Lisânü'l-Mizân, nâşirin mukaddimesi, 1: 102.

28 Hem Şîî müelliflerin açıklamalarının hem de Sünnî münekkithlerin değerlendirmelerinin bulunduğu râvîler, “Ş. L. R.” grubuna dâhil edilmemiştir. Söz konusu râvîlerin Sünnî münekkithlere tenkide tâbi tutulması bunda etkili olmuştur. Örneğin İbn Hacer, İbrahim b. Atiyye'nin tercemesinde “et-Tûsî onu Şîî ricâlî arasında zikretti” kaydını düştüğü gibi Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Nesâî başta olmak üzere Sünnî âlimlerin tenkitlerini de nakleder (İbn Hacer, Lisânü'l-Mizân, 318-319).

Görsel 5: İlk iki asırda kizb nedeniyle cerh edilen râvîlerin asırlara göre dağılımı

Buna göre en az bir münekkit tarafından kizb nedeniyle cerh edilen râvîlerin asgarî bir şekilde bulunduğu dönem hicrî ilk asırdır. Bu sonuç yukarıda belirtilen muhtelit ve meçhul râvîlerin tespitleriyle uyumludur. Bu durum, cerh-ta'dîl faaliyetlerinin bilimsel bir düzeyde icra edilmemesinin bir sonucu olabilir. Diğer bir açıdan bakıldığında söz konusu dönemde yalancı râvîlerin az çıkması, ricâl tenkit faaliyetlerinin bilimsel olarak icra edilmesine ihtiyaç bulunmadığı şeklinde de yorumlanabilir. Kanatımızca bu yorum, hadis tarihinin genel kabulü olan bir tespitle belli bir düzeyde uyuşmamaktadır. Bu kabule göre, Muhtar es-Sekafî döneminde Şia'nın etkisiyle hadis uydurma faaliyetleri belli bir ivme kazanmış ve buna bağlı olarak sistematik isnâd sorgulamaları başlamıştır. Hicrî birinci asra ait olduğu düşünülen ve mevzûât literatüründe on rivâyeti olduğu belirtilen iki kişinin sistematik isnâd araştırmasını başlattığını varsaymak makul görünmemektedir.²⁹ Ayrıca söz konusu râvîlerin hadis uydurduğuyla ilgili ittifak da bulunmamaktadır. Bu râvîlerden Hâris b. Abdullah el-A'ver (ö. 65/684) hakkında ilk kezzâb ifadesi kullanan kişilerden biri Ebû Amr eş-Şa'bî'dir (ö. 104/722). Nitekim o, "Hâris el-A'ver, bana hadis rivâyet etti ve yalancıdır "kezzâb" diyerek onu tenkit etmiştir.³⁰ "Yalancı" diye nitelendirdiği bir kişiden rivâyette bulunması ve kendisinden nakledilen "Hasan ve Hüseyin'i (Hz.) Ali'nin hadis(ler)ini Hâris el- A'ver'e sorarlarken gördüm"³¹ ifadesiyle³² söz konusu eleştirisi arasındaki çelişki, bazı âlimlerin dikkatini çekmiş ve kimisi bu tenkidi farklı açılardan yorumlamaya çalışırken bazıları da bu naklin zayıf olduğunu ifade etmiştir.³³ Hâris hakkında olumlu değerlendirmelerde bulunan Ahmed b. Sâlih'e (ö. 248/862), Şa'bî'nin tenkidi hatırlatılınca o, "Hâris, hadiste yalan söylemezdi; yalancılığı görüşündeydi." diyerek, esasında Şa'bî'nin Hâris'in görüşlerini tezkîb ettiğini ifade etmiştir.³⁴ Netice itibarıyla Şa'bî tarafından yapılan değerlendirmenin hem sübûtu hem de delâletiyle ilgili farklı değerlendirmeler söz konusudur.

Birinci asırda sistematik isnad araştırmasının müsebbipleri arasında gösterilen bir diğer râvî Mînâ b. Ebî Mînâ'dır (ö. I. Asır). Tespit edebildiğimiz kadarıyla onun hakkında açık bir şekilde kizb ifadesini kullanan ilk münekkitlerden biri, üçüncü asırda yaşayan Ebû Hâtim'dir (ö. 277/890). Ayrıca onunla ilgili Ebû Zür'a (ö. 264/878) gibi, zabtında sorun olduğunu belirtenlerle birlikte Cüzcânî'nin (ö. 259/873) açıklamasına göre ehl-i bid'atten olması sebebiyle cerh edildiğini belirtenler de yer almaktadır.³⁵ Sonuç olarak bu râvîyle ilgili de kizb dışında farklı görüşlerin zikredildiği görülmektedir.

29 Hâris b. Abdullah el-A'ver ve Mînâ b. Ebî Mînâ'nın mevzûât literatüründe on rivâyeti bulunduğu dair bk. Recep Emin Gül, "Hicrî I. Asırda Hadis Uydurma Faaliyeti ve Hadis Uyduranların Tespiti", Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi 10 (2020), 264.

30 İbn Sa'd, e't-Tabakât, 6: 168; Ebû İshak İbrâhîm el-Cüzcânî, Ahvâlü'r-ricâl, nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 43; Sa'dî el-Hâşimî, Ebû Zür'a er-Râzî ve cühûdühü fi's-sünneti'n-nebeviyye me'a tahkîki Kitâbihi'd-Du'afâo ve ecvibeti 'alâ es-sileti'l-Berzâi (Medine: el-Câmi'âtü'l-İslâmiyye, 1402), 2: 587; Ebû Muhammed Abdurrahmân er-Râzî İbn Ebî Hâtim, el-Cerh ve't-ta'dîl (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye (Haydarâbâd: Matba'atü Meclisi Dâirati'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1371/1952-1373/1953'ün ofseti), 1371), 3: 78; ez-Zehabî, Siyer, 7: 169.

31 İbn Sa'd, e't-Tabakât, 6: 168; İbn Ebî Hâtim, el-Cerh ve't-ta'dîl, 3: 79; el-Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, 5: 249.

32 İbn Şâhin, bu beyanın Hâris'in Hz. Ali'den naklettiği hadislerde güvenilir olduğuna delalet ettiğini söyler (Ebû Hafs Ömer İbn Şâhin, Zikru men ihtelefe'l-'ulemâ' ve nuqqâdü'l-hadisî fihî [Riyad: Edvau's-Selef, 1419/1999], 72).

33 İbn Şâhin, zikredilen çelişkiyi dolaylı bu sözün zayıf olduğunu düşünür (İbn Şâhin, Zikru men ihtelefe'l-'ulemâ' ve nuqqâdü'l-hadisî fihî, 54).

34 Ebû Hafs Ömer İbn Şâhin, Târîhu esmâ'i's-sîkât mimmen nuqle canhümül-'oilm (Kuveyt: ed-Dâru's-Selefiyye, 1404), 71; İbn Şâhin, Zikru men ihtelefe'l-'ulemâ' ve nuqqâdü'l-hadisî fihî, 24; Ebû Hafs Ömer İbn Şâhin, Târîhu esmâ'i'd-du'afâo ve'l-kezzâbin, nşr. Abdurrahim Muhammed Kaşgarî (b.y.: yy., 1403), 69; Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl, nşr. Ebû Abdurrahman Âdil b. Muhammed (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1422/2001), 3: 301; İbn Hacer, Tehzîb, 2: 147.

35 Ebû Ahmed Abdullâh İbn Adî, el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl, nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418), 8: 219; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, ed-Du'afâ ve'l-metrûkin, nşr. Ebû'l-Fida Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1406), 3: 154; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî, Mizânü'l-iftidâl fi nakdi'r-ricâl, nşr. Ali Muhammed el-Bicavî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1383), 4: 237; Ebû Abdillâh Ahmed ez-Zehabî, Divânü'd-du'afâo ve'l-metrûkin (Mekke: Mekketetu Nahdati'l-Hadîse, 1387), 406; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî, el-Muğnî fi'd-du'afâo, nşr. Nureddîn 'Itr (Haleb: Dâru'l-Me'ârif, 1391), 2: 691; İbn Hacer, Tehzîb, 10: 397; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalanî İbn Hacer, Taqrîbü't-Tehzîb, nşr. Muhammed 'Avvâmî (Haleb: Dâru'r-Reşid, 1412), 556.

Kıscası hicrî birinci asırda hadis uydurma faaliyetinde bulunduğu bazı münekkitlerce belirtilen râvî sayısının iki olduğu ve bu kişilerin de hadis uydurup uydurmadığıyla ilgili ihtilafın varlığı söz konusudur. Bu durum ise sistematik isnâd sorgulamasını başlatacak düzeyde hadis uydurma faaliyetlerinin başladığı bilgisiyle örtüşmemektedir. Bu hususta çelişki oluşmayacak bir izahın yapılması kaçınılmazdır. Kanaatimizce ricâl tenkidiyle bir meslek/ihtisas sahası olarak ilgilenilmemesi hicrî birinci asırda hadis uyduran kişiler hakkında düzenli bir şekilde cerh yapılmasını engellemiştir. Bu varsayımdan, ilgili dönemdeki vazzâ' râvîlerin, muâsırları tarafından sika kabul edildiği çıkarımına varılmamalıdır. Vazzâ' râvîlerin kim oldukları ve uydurdıkları rivâyetler dönemin uleması tarafından bilindiği için bu şahısların rağbet görmemesi kuvvetle muhtemeldir. Zira takip eden dönemlerde ricâl münekkitleri, daha önce yalancılıkları hakkında kanaatin belirtilmediği râvîlere, aktardıkları rivâyetler üzerinden hüküm vermişlerdir.

Yukarıdaki grafiğe göre ikinci asırda kizb nedeniyle tenkide uğrayan râvî miktarı %16 civarındadır. Bu noktada asıl üzerinde durulması gereken konu, söz konusu kitlenin kaçınıcı asır münekkitleri tarafından araştırılmaya konu olduğudur ki; bu mesele aşağıdaki sayfalarda tetkike tâbi tutulacaktır.

En az bir münekkit tarafından kizb sebebiyle cerh edilen râvîlerin yoğunlaştığı tarihi kesit, hicrî üçüncü asırdır. Hicrî üçüncü asır, ricâl tenkidinin önceki asra göre çok yoğun olarak yapıldığı bir dönemdir. Bu yüzyılda söz konusu râvî grubunun neden fazla olduğu daha hususî bir şekilde araştırılması gereken bir konu olmakla birlikte bu durumun, cerh-ta'dîl ilminin kemâl dönemiyle ilintili olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak bu konuda bir fikir beyan edebilmek, hicrî üçüncü asırdaki râvîlerin tek tek incelenmesini gerektirmekte ve bu da bizim araştırma kapsamımızın dışında kalmaktadır.

İlgili grafiğin verileri doğrultusunda tartışılması gereken bir diğer grup "Ş. L. R." ile sembolize edilen ve Sünnî hadis kitaplarında rivâyeti olmamakla birlikte Şîî ricâl edebiyatında yer alan râvîlerin oranıdır. Söz konusu oranın düşük çıkmasının temel nedenleri arasında İbn Hacer'in işaret olunan râvîleri eserinde kaydetme yöntemiyle ilgilidir. İbn Hacer, bu râvîlerin mezkûr gruba ait literatürden yaptığı iktibaslarla yetinmekte, Sünnî münekkitlerin bakış açısını yansıtan bilgilere yer vermemektedir. Hatta kimi zaman Şîî isimler tarafından güvenilir olarak değerlendirilen râvîler bile herhangi bir açıklamaya gidilmeksizin zayıf-metrûk râvîlere dair yazılan bir eserde kaydedilmektedir. Özellikle Sünnî ricâl edebiyatında ilk defa adları geçen bu tür râvîlerin güvenilirliğiyle ilgili İbn Hacer'in bazı açıklamalarda bulunarak okuyucunun zihnindeki soru işaretlerini gidermesi beklenirdi.³⁶ Onun söz konusu râvîleri herhangi bir açıklamaya tâbi tutmaksızın kaydetmesinden adı geçen gruba ait literatürdeki râvîlerin kimler olduğuna dair okuyucuyu bilgilendirmek ve daha kapsamlı bir araştırmayı sonraki araştırmacılara bırakmak olduğu düşünülebilir. Netice itibarıyla Şîî kaynaklar kullanılarak kaydedilen bu râvîlerin kezzâb olup olmadıklarıyla ilgili İbn Hacer'in verdiği bilgilerle sınırlı kalarak yorum yapmak mümkün değildir. Diğer bir ifadeyle grafikte yer alan oranın yanıltıcı olabileceği dikkate alınmalıdır.

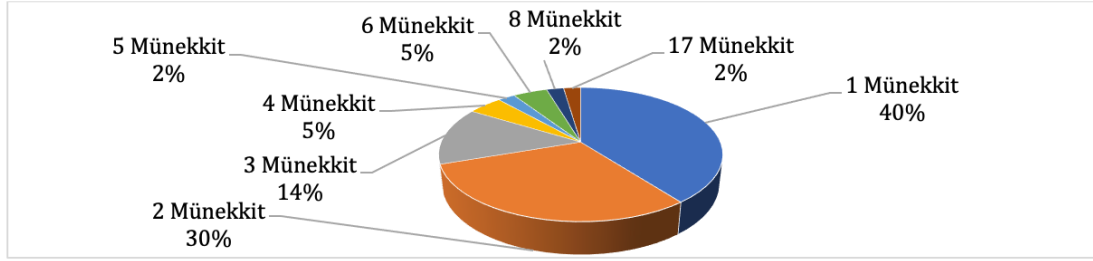
İlgili grafiğe göre dördüncü asır ve sonrasında hadis uyduran râvîlerin miktarında önemli bir düşüş görülmektedir. Bunun sebebi artık hadislerin literatüre kaydedilmesi ve kitap rivâyetinin başlamasıyla ilgili olmalıdır. Hadislerin kitaplarda tasnifi ve kitapların naklinin başlamasının hadis uydurma faaliyetlerini durma noktasına getirdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu dönemde dahi az bir râvînin nasıl hadis uydurmayı başarabildikleri de yine araştırılması gereken bir konudur.

Kizb nedeniyle cerh edilen râvîleri tenkit eden münekkit sayısı

Kizb nedeniyle cerh edilen râvîlerin kaç münekkit tarafından bu şekilde değerlendirildikleri ve son tahlilde ilgili râvînin vazzâ' olarak kabul edilip edilmeyeceği yine araştırılması gereken konular arasında yer almaktadır. Bu amaçla aşağıdaki tablo hazırlanmıştır:

³⁶ Lisânü'l-Mizân adlı eserde mecrûh râvîler olduğu gibi haklarında eleştiri yapılmakla birlikte sika olarak kabul edilen râvîler de bulunmaktadır (Örneğin bk. İbn Hacer, Lisânü'l-Mizân, 1: 269, 322, 543). Bu ise Şîî ricâl edebiyatına ait eserler referans gösterilerek alınan ve haklarında herhangi bir değerlendirme yapılmayan bu râvîler hakkında İbn Hacer'in kanaatinin ne olduğuyla ilgili genel bir yargıda bulunmayı engellemektedir. Daha açık bir ifadeyle güvenilir râvîlerin de eserde yer almasından dolayı "mezkûr eserde geçen her râvî İbn Hacer'e göre zayıftır" şeklinde bir çıkarımda bulunmak mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla Şîî bir biyografi yazarına ait eserden iktibas edilerek alınan kişinin güvenilirlik durumunun ne olduğu gündeme gelmektedir. Mesela İbn Hacer, İbrahim b. Ebi'l-Bilâd'ın biyografisinde Tûsî'nin bu râvîyi Şîî râvîler arasında zikredip güvenilir olarak değerlendirdiğini kaydeder (İbn Hacer, Lisânü'l-Mizân, 1: 254). Bu durumda "bu râvînin sika olduğuna hükmetmek mümkün müdür?", "sika değilse neden İbn Hacer açık bir şekilde beyan etmemiştir? şeklinde sorular akla gelmektedir. Ebû Gudde, Sünnî hadis musannefâtında rivâyeti bulunmayan bu râvîlerin, Lisânü'l-Mizân'a alınmasının bir faydasının olmadığını, İbn Hacer'in sadece bu râvîlere dikkat çekmekle yetinip tevakkuf ettiğini belirtir. Bu nedenle o, Mizânü'l-i'tidâl'e yapılan bu ilaveleri teklîf (zorlama) olarak görür (İbn Hacer, Lisânü'l-Mizân, nâşirin mukaddimesi, 1: 102).

Görsel 6: İlk iki asırda kizb nedeniyle cerh edilen râvîlerin asırlara göre dağılımı ve bu cerhi yapan münekkit sayısı

Tabloya göre kizb nedeniyle cerh edilen râvîlerin neredeyse yarıya yakını tek münekkit tarafından yalancı sayılmıştır. Bununla birlikte haklarında doğrudan kizb ifadesi kullanılmamasına rağmen rivâyetlerinin reddi açısından benzer hükmü ifade eden metrûku'l-hadis, münkeru'l-hadis, seketû anh gibi ifadelerin de kullanıldığı görülmektedir.³⁷ Bu kavramlardan sıklıkla kullanıldığı için metrûk ifadesine bazı örnekler üzerinden bakmak faydalı olacaktır. Örneğin râfîzî olduğu ifade edilen el-Hakem b. Leylâ el-Kûfî el-Mekkî (ö. 180'ler) hakkında İbn Maîn, Salih Cezere ve İbn Tahir (ö. 507/1113), vaz' ve kizb gibi doğrudan yalancılığına işaret eden lafızlar kullanmaktadır.³⁸ Öte yandan adı geçen râvînin metrûk olduğunu düşünen Cüzcânî (ö. 259/873) gerekçe olarak "itikâdî meyli ve tuhaf rivâyetlerini" öne sürmüştür.³⁹ Bir başka örnek ise Süleyman b. Amr en-Nehaîdir (ö. 181-190). İbn Hacer'in ifadesiyle "otuz kişiden fazla münekkidin yalancılıkla nitelediği" bu râvî, Buhârî (ö. 256/870), Yezîd b. Harun (ö. 206/821), İbn Hıraş (ö. 283/896), Nesâî (ö. 303/915) ve Dârekutnî (ö. 385/995) tarafından metrûk olarak değerlendirilmiştir. Bu örnekler de dikkate alındığında her ne kadar en az bir münekkit tarafından yalancılıkla nitelenen ve haklarında rivâyetlerinin terk edilmesini ifade eden lafızları kizbe hamledemsek de rivâyetlerinin reddi noktasında hükmen bir benzerliğin var olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum da bir kısım münekkitlerin râvîyi niteleyen kizb kavramını kullanmak yerine daha çok metrûk ifadesini kullanmayı tercih etmiştir şeklinde bir ihtimali düşündürmektedir. Ancak bunun daha geniş bir şekilde ele alınması, söz konusu ihtimalin ne derece kabul edilebilir olduğunu ortaya koyacaktır.

Kizb nedeniyle cerh edilen râvîlerle münekkit (ler) arasındaki muâsarat ilişkisi

Araştırmanın merkezinde yer alan hicrî ilk iki asırda ilgili kişilerin kendi dönemlerinde mi yoksa sonraki dönemlerde mi tenkit edildiklerine dair yapılacak inceleme, ricâl tenkit tarihi açısından önem arz etmektedir. Zira ricâl tenkit ilminde râvîlerin yaşadıkları dönemde münekkitler tarafından değerlendirmeye konu olup olmadıklarını görme imkânı olacaktır. Bu sebeple muâsarat ilişkisini göstermek üzere aşağıdaki tablo hazırlanmıştır:

Muâsarat	1 Asır	M. 1. Asır	1.-2. Asır	2. Asır	M. 2. Asır	2.-3. Asır	Toplam Oran
Var	50%	100%		39%	40%		42%
Muhtemelen Var				7%			4%
Hayır	50%		100%	54%	60%	100%	53%

Görsel 7: Kizb nedeniyle cerh edilen râvî ile münekkidin arasında muâsarat ilişkisi

³⁷ Emin Aşıkutlu, "Kizb", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/127.

³⁸ İbn Adî, el-Kâmil, 2: 490; Moğultay b. Kılıç, İkmâl, 4: 92.

³⁹ el-Cüzcânî, Ahvâlü'r-ricâl, 94.

Vefat tarihleri kaynaklarda verilmeyen râvîlerin hangi dönemde yaşadıklarını tespit etmek üzere bazı kriterlerin tayin edildiği ve bunların “Muhtemel” kaydıyla zikredildiği ifade edilmişti. Kimi râvîler için belirlenen bu ölçütlere göre de kesin bir asır tayin etmek yer yer mümkün olmamaktadır. Bu durum özellikle hicrî birinci asrın sonlarında veya ikinci asrın ilk çeyreğinde vefat etme ihtimali olan böyle râvîlerin “1.-2. asır” şeklinde ayrı bir grupta tasnif edilmesini gerektirmiştir. Muasarât tespitinde başka bir durum ise varsayımlar üzerinden vefat tarihlerinin belirlenme zorunluluğudur. Bu zorunluluk zincirleme olarak râvîyle münekkidi arasındaki muâsarât ilişkisinin de varsayımına bağlı olarak yorumlanmasını beraberinde getirdi. Bu grubu ifade etmek üzere de “Muhtemelen (M.)” kaydı oluşturuldu.

Tablonun daha isabetli bir şekilde yorumlanmasının sağlanması amacıyla bazı noktalara dikkat çekilmesi gerekmektedir. Tabloya daha yakından bakıldığında özellikle ikinci asırda yaşayan râvîlerin yarıdan fazlasının ikinci asır sonrası münekkitlerince tenkit edildiği görülecektir. Ancak daha detaylı çalışmalar aynı râvîlerin ikinci asırda tenkit edildiğini ortaya koyabilir. Çünkü ikinci asırda yaşamış bir râvînin, üçüncü asırda vefat eden bir münekkitle karşılaşması mümkündür. Örneğin Yahyâ b. Maîn 158/775'te, Ali b. Medîni 161/777-78'de ve Ahmed b. Hanbel 164/780'de doğmuşlardır. Dolayısıyla öğrencilik dönemlerinin tamamı, hocalık dönemlerinin başlangıcı hicrî ikinci asra aittir. Öte yandan Yahyâ b. Maîn 233/848'de, Ali b. Medîni 234/848-49'da ve Ahmed b. Hanbel ise 241/855'te vefat etmeleri nedeniyle hicrî üçüncü asır münekkitleri arasında yer almaktadırlar. Bu durumda Hicrî 180-200 yılları arasında vefat eden bir râvî, bu isimlerce değerlendirildiğinde her ne kadar aralarında muâsarât gerçekleşse de üçüncü asır münekkitlerince değerlendirilmiş olacaktır. Buna dikkat çekmemizin sebebi, ricâl tenkit tarihi açısından kritik öneme sahip olmasıdır. Hicrî ikinci asırda ricâl tenkidi, ilmî bir disipline dönüşse de dönemin râvîleri hepsini veya çoğunu hatta yarısını değerlendirebilecek yetkinliğe sahip değildir.⁴⁰ Râvîlerin geneli hakkında tenkitte bulunma ameliyesi Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medîni ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerce gerçekleştirilmiştir.⁴¹ Kısacası teknik olarak tabloya yansıtılamasa da hicrî ikinci asrın râvîlerinin kayda değer bir kısmının muâsırları oldukları üçüncü asır münekkitlerince değerlendirildiği belirtilmelidir.

Yaptığımız araştırma, kizb nedeniyle cerh edilen râvîlerden %53'ünün, bu eleştiriyi yapan münekkidiyle muâsır olmadığını göstermektedir. Bu noktada cevabı aranan soru, bu râvî grubunun hangi dönemde değerlendirmeye tâbi tutulduklarıdır. Ayrıca vefatlarından sonra kendilerini şahsen tanımayan kişilerce yalancılıkla suçlanan bu râvîlerin, hangi argümanlarla tenkit edildikleri de yine yoruma ihtiyaç duyan başka bir konudur. Bu sorular karşısında analizler yapmaya imkân tanıyacak aşağıdaki tablo hazırlanmıştır:

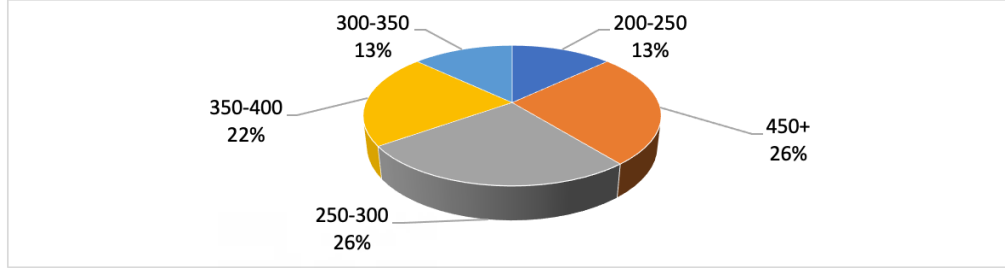
	1. Asır Râvîleri	1.-2. Asır Râvîleri	2. Asır Râvîleri	M. 2. Asır Râvîleri	2.-3. Asır Râvîleri
200-250 arasında Vefat Eden Münekkitler			%13		
250-300 arasında Vefat Eden Münekkitler	%100	%100	%27		
300-350 arasında Vefat Eden Münekkitler			%7	%20	%100
350-400 arasında Vefat Eden Münekkitler			%20	%20	
450 Sonrası Vefat Eden Münekkitler			%33	%20	

Görsel 8: Kizb cerhini yapan münekkidiyle muâsır olmayan râvîlerin ilk defa kaçınıcı asırda değerlendirildiklerinin oranları

40 Hicrî ikinci asrın münekkitlerine ait değerlendirmeler için bk. Turhan, Ricâl Tenkidinin Doğuşu, 519 vd.

41 Ali b. Medîni'nin ricâl değerlendirmeleri için bk. Turhan, Ali b. el-Medîni, 303 vd.

Söz konusu râvîlerin ne zaman değerlendirildiğini daha detaylı görmek amacıyla münekkitler vefat tarihlerine göre elli yıllık dönemlere ayrıldı. Râvîler ise asırlarına göre sınıflandırıldı. Buna göre araştırmaya konu olan “Hicrî 1. Asır Râvîleri”yle “1.-2. Asır Râvîleri”ne⁴² üçüncü asrın ikinci yarısında kizb cerhi yöneltilmiştir. Hicrî ikinci asırda vefat ettiği kesin olarak bilinen ve muhtemel olan râvîlerin kizb sebebiyle cerhi geniş bir dönem aralığına dağılmıştır. Yoğun olarak ilk kizb tenkidinin ne zaman yapıldığıyla ilgili aşağıdaki grafik hazırlanmıştır:

Görsel 9: Araştırmaya konu olan râvîleri kizb nedeniyle tenkit eden münekkitlerin yüzyıllara göre dağılımı

Yukarıdaki grafiğe göre ilk iki asır râvîlerinden yalancılıkla tenkit edilenler hakkındaki ilk yalancılık ifadesi, 200 ve 350 yılları arasında yaşayan münekkitler tarafından dile getirilmiştir. Bu sonuç ise daha önce belirtilen ricâl tenkidinin kemâl dönemine hicrî 3. asırla ulaşıldığı tespitini teyit etmektedir.

Bu noktada sorulması gereken soru münekkitlerin, muâsırı olmayan râvîleri kizb nedeniyle cerh ederken hangi gerekçelere dayandıklarıdır. Onların kullandıkları gerekçeler arasında ricâl bilgisi, rihlelerin tespiti, tarihî vakıya uygunluk, râvî nüshalarının tetkiki, hadis metninin muhteva açısından inceleme gibi hususlar bulunmaktadır.⁴³ Örneğin Ezver b. Gâlib'in (ö. 127-745) yalancılığına, naklettiği rivâyetin tarihi vakıya uygun olmamasından hareketle ulaşılmaktadır. Zehebî, Ezver'in münkerü'l-hadîs olduğunu belirttikten sonra doğru olması mümkün olmayan rivâyetler naklettiğini ve bu sebeple yalancılıkla tenkit edildiğini belirtir. Ardından Zehebî onun, Süleyman et-Teymî (ö. 143/761) kanalıyla Enes b. Mâlik'in (ö. 93/711-12) “Kur'an, Allah kelâmı olup mahlûk değildir.” dediğini naklettiğini kaydeder.⁴⁴ Halku'l-Kur'ân tartışmalarının söz konusu sahâbî döneminde olmaması sebebiyle Zehebî, mezkûr râvînin yalancılıkla cerh edilmesinin nedenini doğru olması mümkün olmayan nakiller aktarmasına dayandırmıştır.⁴⁵

Münekkitler tarafından uydurma olduğu bilinen bir rivâyetin isnâdında yer almanın da kişinin yalancı sayılması için yeterli bir durum olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Örneğin Irâkî “Beyaz horoz benim dostumdur” şeklindeki rivâyeti, Câbir b. Mâlik (ö. ?) veya Hârûn b. Nuceyd'in (ö. ?) uydurduğunu belirtilir. Çünkü isnâdda yer alan bu iki isim dışındaki râvîler, marûf kişilerdir.⁴⁶ Netice itibarıyla Irâkî, metnin mevzû olduğunu bildiği bu rivâyetin kim tarafından uydurulduğunu tespit ederken râvîleri incelemiş ve güvenilir olmayan iki mezkûr râvîden birinin yalancı olduğu hükmüne varmıştır.⁴⁷

İttifak/ihtilaf bağlamında vazzâ' râvîler hakkındaki kanaatlerin tahlili

Ricâl tenkidi yapılırken münekkitler arasında görüş farklılıkları oluşabilmekte hatta bu nedenle ricâl tenkit ilmi, çelişkili bilgiler ürettiği gerekçesiyle bazen eleştirilmektedir.⁴⁸ Araştırmaya konu olan örneklem grubu üzerinden bu eleştiriye bazı cevaplar aranabilir. Bu bağlamda en az bir münekkit tarafından yalancılıkla nitelenen kişilerin hadis uydurduğuna dair münekkitlerin ittifak-ihtilâf durumu ve onların ricâl tenkit ilmene göre değerlendirilmesi yapılacaktır. Böylece hem ricâl

42 “1.-2. Asır Râvîleri”, özellikle hicrî birinci asrın sonlarında veya ikinci asrın ilk çeyreğinde vefat etme ihtimali olan kişilerin yer aldığı gruptur.

43 İsmail Kurt, Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi (İstanbul: Cinius Yayınları, 2020), 83.

44 z-Zehebî, Mîzânü'l-i'tidâl, 1: 173.

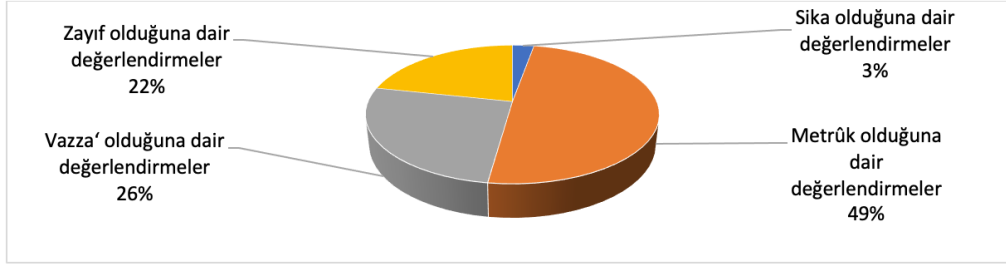
45 İbn Adî de Ezver'in, Enes'ten yaptığı naklin münker oluşunu çünkü sahâbenin Kur'an konusunda bu tür tartışmalara dalmadıklarını belirtir (İbn Adî, el-Kâmil, 2: 60..)

46 İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, 2: 406.

47 Diğer örnekler için bk. ez-Zehebî, Mîzânü'l-i'tidâl, 1: 44, 119, 146.

48 Konu hakkındaki tartışma için bk. Muhammed Enes Topgöl, Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu? (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2019), 40-56.

tenkidinde ittifak/ihtilaf oranı hem de ihtilaf aralığının boyutuyla ilgili yorum yapma fırsatı elde edilecektir. Bir diğer ifadeyle hadis uydurmakla eleştirilen bir râvînin başka münekkitlerce tevsîk edilip edilmediği inceleneyecektir. Bu bağlamda öncelikle araştırmaya konu olan râvîler hakkında bütün münekkitlerin kanaatleri bir araya getirilecek ve kendi içerisinde sika-zayıf-metrûk ve vazzâ' şeklinde kategorize edilecektir. Râvîler hakkında yapılan toplam 433 değerlendirmenin belirtilen sınıflandırmaya göre dağılımı şöyledir:

Görsel 10: Kizb nedeniyle cerh edilen râvîler hakkında tespit edilen bütün değerlendirmelerin tasnifi

Yukarıdaki grafiğe göre en az bir münekkit tarafından yalancılıkla tenkit edilen râvîlerin sika olduklarına dair yapılan ta'dîller hayli sınırlıyken metrûk olduklarıyla ilgili cerhler daha yoğundur. Vazzâ' olduğuyula ilgili değerlendirmeler ile kizb nedeni dışında rivâyetinin metrûk olduğunu gösteren cerhlerin her ikisi de hadislerin merdûd olduğuna delalet eder. Bu durum dikkate alındığında münekkitlerin %75 oranında değerlendirmeye tabi râvîlerin rivâyetlerinin merdûd olduğu konusunda görüş birliği içerisinde olduklarıdır. "Zayıf" ibaresinin de bazı münekkitler tarafından rivâyeti terk edilen kimseler hakkında kullanılması dikkate alınınca bu oran daha da yükselecektir.⁴⁹

Bu araştırmada dikkat çekilmesi gereken en önemli hususlardan biri herhangi bir râvî hakkında hem tevsîke hem de yalancılığa dair kanaatin yer almasıdır. Bir başka ifadeyle sika-vazzâ' teâruzunun bulunmasıdır. Böyle bir teâruz, her iki hükmün ricâl tenkidinde iki uç noktada yer alan kanaatler olması hasebiyle önemli bir konudur. Bu teâruzun nedenleri özel bir araştırmayı gerektirmekle birlikte muhtemel sebepleri arasında birkaç başlıktan bahsedilebilir. Bunlardan ilki, ricâl tenkit faaliyetlerinde tesâhül göstermektir. Buna örnek olarak Şu'be'nin (ö. 160/776) "Şarkî, Ömer (r.a.) üzerine yalan söylemiyorsa evdeki merkebimle elbisem sadaka olsun." şeklindeki değerlendirmesine karşın, İbn Hibbân'ın⁵⁰ (ö. 354/965) adı geçen râvîyi es-Sikât'ında zikretmesi verilebilir.⁵¹ Bu konudaki bir başka örnek ise Endülüslü âlim Mesleme b. Kâsım'ın (ö. 353/964), 8 kişinin yalancı, 6 kişinin de metrûk saymasına rağmen el-Hasan b. Ziyâd el-Lü'lü'yi tevsîk etmesidir.⁵² Sika-vazzâ' teâruzunun muhtemel sebepleri arasında tespit edilen bir başka husus da ricâl tenkidi konusunda yeteri kadar otoritesi olmayan münekkitlerin, cerh-ta'dîl yaparken yer yer öteki münekkitler karşısında şaz kalmasıdır. Hem İbn Hibbân hem de Hâkim tarafından tevsîk edilmesine rağmen kıraat alimlerinden Ebû Bekir b. Ayyâs'ın (ö. 193/809)⁵³ Dînâr Ebû Saîd Akîsa'yı (ö. ?) yalancı sayması bu duruma örnektir.⁵⁴ Bu konuda dikkat çekilmesi gereken hususlardan en önemlisi ise aktarılan değerlendirmenin aidiyet sorunudur. Çünkü ricâl tenkitlerinin aktarımında yapılacak hatalar, gerçekte olmayan teâruzu gündeme getirebilir. Örneğin İbn Hacer, Taberânî'nin (ö. 360/971) Husayn b. Muhârik'i el-Mu'cemü's-şagîr'de tevsîk ettiğini nakleder. Öte yandan araştırmalarımıza göre adı geçen eserde Taberânî'ye ait böyle bir değerlendirme bulunmamıştır. Ayrıca Ahmed b. Atiyye adlı araştırmacı da benzer bir sonuca ulaşmıştır.⁵⁵ Dolayısıyla râvîlerle ilgili araştırmalar yapılırken bir kaynakla yetinmek hatalı sonuçlara kapı aralayabilir. Münekkitlerin değerlendirilmelerini temele alan bu analizlerden sonra, râvînin merkeze alınıp tek tek râvîler hakkında nasıl bir hükme varılacağı ve bu esnada münekkitler arasında ittifak/ihtilaf durumunu ortaya koyacak inceleme yapılacaktır.

49 Ahmet Yücel, Hadis İlminde Tenkit Terimleri (İstanbul: İFAV, 2015), 90.

50 İbn Hibbân'ın cerh'te müteşeddît tevsîkte mütesâhil olduğuna dair bk. Muhammed Abdülhâyy Leknevî, er-Raf'u ve't-tekmil fi'l-cerhi ve't-ta'dîl, nşr. Selmân Abdulfettâh Ebû Ğudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2004), 335.

51 İbn Hibbân, Kitâbü's-Şikât, 6: 499.

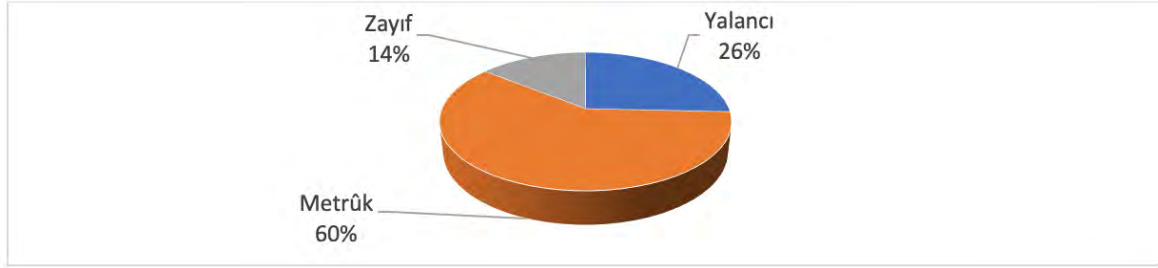
52 İbn Hacer, Lisânü'l-Mizân, 3: 48.

53 ez-Zehebî, Siyer, 8: 495-510.

54 Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, eđ-Đu'afâ' ve'l-metrûkûn, nşr. Abdurrahim Muhammed el-Kaşgarî (Medîne: Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1431-2010).

55 Ebû Amr Ahmed b. Atiyye el-Vekîl, Neslü'n-nibâl bi mu'cemî'r-ricâl elezîne terceme lehum fadiletü's-şeyh el-Muhaddis Ebû İshâk el-Huveynî (Mısır: Dâru İbn Abbâs, 1433), 1: 475.

Kizb gerekçesiyle en az bir münekkit tarafından cerh edilen râvî/râvîlerin diğer münekkitlerin kanaatleri de dikkate alındığında hangi hükümlerle değerlendirilmesi gerektiğini göstermek üzere aşağıdaki grafik hazırlanmıştır. Bu grafik hazırlanırken herhangi bir râvî hakkında tespit edilen bütün değerlendirmeler bir araya getirilmiş ve sınıflandırılmıştır. Buna göre ön plana çıkan kanaat o râvî hakkında hüküm olarak grafiğe yansıtılmıştır. Örneğin Hasan b. Dînar et-Temîmî (ö. 161-170/778-787) hakkında 22 terk, 4 yalancılık 2 de zayıflık ifade eden değerlendirme lafzı tespit edilmesinden dolayı adı geçen râvî metrûk kimseler içerisinde verilmiştir. Bir başka örnekte ise Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî hakkında da 8 yalancı, 6 terk 1 de tevsîke dair değerlendirme lafzı bulunmasından dolayı yalancı kimseler içerisine dahil edilmiştir. Bu konuda grafik şu şekilde olmuştur:

Görsel 11: En az bir münekkit tarafından kizb gerekçesiyle cerh edilen râvîler hakkındaki değerlendirmeler dikkate alındığında onların ricâl tenkidi açısından hükmü

Grafiğin öncelikle ortaya koyduğu sonuç, kizb gerekçesiyle cerh edilen hiçbir râvînin münekkitlerin kanaatleri beraberce düşünüldüğünde tevsîk edilmemesidir. Bu sonuç münekkitler arasında bir ittifakın varlığını göstermektedir. Yine grafiğe göre en az bir münekkit tarafından kizb gerekçesiyle cerh edilen râvîler hakkında diğer münekkitlerin de değerlendirmeleri dikkate alındığında yalnızca %26'sının yalancı sayılmasına dair genel bir kanaatin oluştuğu görülmektedir. Bu durum onların, yalancı olarak isimlendirilmesinde münekkitler arasında bir ihtilafın varlığını göstermektedir. Ancak özellikle mütekaddim münekkitler döneminde "metrûk" kavramının yalancılıkla suçlanan râvîler hakkında da kullanılması dikkate alındığında bu oranın değişebileceği unutulmamalıdır.⁵⁶ Bununla ilintili olarak yine incelemeye konu olan râvîler hakkında oluşan orana "türîke, terake fülânün, metrûkün" gibi gayr-ı müfesser ifadelerin müfesser hale getirilmesi de etki edecektir. Ancak bu durum ilave bir çalışmanın konusudur. Grafiğe göre metrûk ve yalancı râvîlerin oranlarının toplamı %86 yapmaktadır. Bu durum, incelenen râvîlerin rivâyetlerinin terk edilmesine dair ricâl tenkit ilminin kanaati olarak okunmalıdır. Her ne kadar en az bir münekkit tarafından kizb gerekçesiyle cerh edilen bütün râvîlerin terk edilmesi gerektiği anlamını taşımasa da oranın yüksekliği, bu araştırma üzerinden rical tenkit ilmindeki tutarlılığı göstermesi açısından önemlidir.

Sonuç ve öneriler

Bu çalışmada ulaşılan sonuçlar şu şekildedir:

Araştırma kapsamındaki râvîlerin incelenmesi neticesinde hadis rivâyeti açısından en canlı ilim havzasının Irak olduğu tespit edilmiştir. Bu bölgenin şehirleri arasında ise ilk iki sırada Basra ve Kûfe gelmektedir. Bu sonuç ise Mekke ve Medine'nin kısa bir dönem sonra hadis rivâyet sistemindeki önceliğini Irak bölgesine bıraktığını göstermektedir.

Herhangi bir nedenle cerh edilen râvîlerin İslâm dünyasında gerek siyasal anlamda gerekse ilmî açıdan fikri uyumsuzlukların bulunduğu, fıkıh, kelim gibi alanların bilim dalı niteliği kazanmasına ev sahipliği eden Irak havzasında yoğunlaştığı görülmektedir. Bu sonuç, cerh-ta'dîl ilminin ilk münekkit neslinin önemli bir kısmının Iraklı olması tespitiyle uyumludur. Söz konusu coğrafyada mecrûh râvînin zuhuru bu alanda ihtisâs sahibi kişilerin yetişmesini iktiza etmiştir.

Hicrî ilk asırda herhangi bir nedenle cerhe uğrayan râvî oranının oldukça düşük olduğu tespit edilmiştir. Ricâl tenkit ilminin henüz ilmî düzeyde icra edilmemesi söz konusu dönemde cerh edilen râvî miktarının da düşük çıkmasına neden olmuştur.

⁵⁶ Râvînin yalan söylemesi, yalanla itham edilmesi, bid'atına davet eden propagandist olması gibi adâletindeki kusurları veya çok hata yapması, güvenilir râvîlere çokça muhâlefet etmesi gibi zabtındaki yetersizlikler sebebiyle terk edilmişlerdir. Ahmet Yücel, Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 146.

En az bir münekkit tarafından kizb nedeniyle cerh edilen râvîlerin en düşük oranda olduğu dönem hicrî ilk asırdır. Bunun en kuvvetli muhtemel sebebi, cerh-ta'dîl faaliyetlerinin bilimsel bir düzeyde yerine getirilmemesidir. Söz konusu dönemde yalancı râvîlerin az çıkmasından dolayı ricâl tenkit faaliyetlerinin bilimsel olarak icra edilmesine ihtiyaç bulunmadığı tezi de ileri sürülebilir. Kanaatimizce bu yorum, hadis tarihinin genel kabulü olan bir tespitle uyuşmamaktadır. Bu kabule göre, Muhtar es-Sekafî döneminde Şia'nın etkisiyle hadis uydurma faaliyetleri belli bir ivme kazanmış ve buna bağlı olarak sistematik isnâd sorgulamaları başlamıştır. Hicrî birinci asra ait olduğu düşünülen ve mevzuat literatüründe on rivâyeti olduğu belirtilen iki kişinin sistematik isnâd araştırmasını başlattığını varsaymak makul görünmemektedir.

Dördüncü asır ve sonrasında hadis uyduran râvîlerin miktarında önemli bir düşüş görülmektedir. Bunun sebebi hadislerin kayıt altına alınması ve nüshalar halinde rivâyet edilmelerinin başlamasıyla ilgili olmalıdır.

Kizb nedeniyle cerh edilen râvî ve onu tenkit eden münekkitle arasında muâsarât ilişkisinin dağılımının tetkiki neticesinde %53 oranında bir râvî grubunun yaşadığı dönemden çok sonra değerlendirmeye tabi tutulmadığı tespit edilmiştir. Kizb nedeniyle cerh edilen ve münekkidiyle arasında muâsarât olmayan hicrî ilk iki asırdaki bazı râvîlerle ilgili ilk değerlendirmelerin, muahhar dönemlere kadar gittiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte genel olarak 300'lü yıllarda söz konusu tenkit/tespitlerin gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum ise ricâl tenkidinin kemâl dönemine hicrî 3. asırla birlikte ulaşıldığı tespitini teyit etmektedir.

Araştırmaya konu olan râvîler her ne kadar bütün münekkitler tarafından yalancılıkla nitelenmeler de rivâyetlerinin terk edilmesi noktasında %86 oranıyla ittifak halinde olduklarını ortaya koymuştur. Bu durum, cerh-ta'dîl uygulamalarının çelişkili hükümler oluşturmaktan uzak olduğunu göstermektedir.

Kizb nedeniyle cerh edilen ve münekkidiyle arasında muâsarât olmayan hicrî ilk iki asırdaki râvîlerin değerlendirilmesinde etkin olan verinin "analiz/ çözümlene sonucu elde edilen veriler" olduğu tespit edilmiştir.

Münekkitlerin, râvîler hakkında verdiği hükümler çerçevesinde belirli oranda sika- vazzâ' teâruzu bulunmaktadır. Bu durumun tesâhül, tenkit ehli olmama ya da değerlendirmenin aidiyyet problemleri gibi gerekçeleri bulunmaktadır. Bu sebeple râvîlerin cerh-ta'dîl açısından hükmü araştırılırken teâruz konusuna dikkat edilmeli ve bu çerçevede otorite sahibi münekkitlerin görüşleri ile geniş bir kaynak taraması dikkate alınmalıdır.

Yazar Katkıları

Yazar 1: %50 Yazar 2: %50.

Kaynaklar

Aşıkutlu, Emin. "Kizb". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi. 26/126-128. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Cûzcânî, Ebû İshak İbrâhîm el-. Aḥvâlü'r-ricâl. nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405.

Dârekutnî, Ebu'l Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed. ed-Duafâ ve'l-metrûkîn. nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkadir. Riyad: Mektebetü'l Maârif, 1. Basım, 1404-1984.

Gözübenli, Beşir. "Hasan b. Ziyâd". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 16/361-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1977.

Gül, Recep Emin. "Hicrî I. Asırda Hadis Uydurma Faaliyeti ve Hadis Uyduranların Tespiti". Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi 10 (2020), 253-277.

Hâşimî, Sa'âdî el-. Ebû Zür'a er-Râzî ve cühûdühü fî's-sünneti'n-nebeviyye me'ca taḥkîki Kitâbihi'd-Ḍu'afâo ve ecvibeti 'alâ es-söleti'l-Berzâî. 3 Cilt. Medine: el-Câmi'âtü'l-İslâmiyye, 1402.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah. el-Kâmil fî ḍu'âfâ'i'r-ricâl. nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avviz. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân er-Râzî. el-Cerḥ ve't-ta'dîl. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye (Haydarâbâd: Matba'atü Meclisi Dâirati'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1371/1952-1373/1953'ün ofseti), 1371.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalanî. Lisânü'l-Mîzân. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalanî. Taqrîbü't-Tehzîb. nşr. Muhammed 'Avvâme. Haleb: Dârü'r-Reşîd, 1412.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalanî. Tehzîbü't-Tehzîb. 12 Cilt. Haydarâbâd: Matba'atü'l-Meclis Dâ'iratü'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1325.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. Kitâbü's-Şîkât. nşr. Muhammed Abdurreşîd. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmaniyye, 1393.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. Kitâbü't-Ṭabaḳâtî'l-kebîr. nşr. Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1422.
- İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer. Târîhu esmâ'î'd-ḍu'afâo ve'l-kezzâbîn. nşr. Abdürrahim Muhammed Kaşgarî. b.y.: y.y., 1403.
- İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer. Târîhu esmâ'î's-şîkât mimmen nuḳile canhümü'l-cilm. Kuveyt: ed-Dârü's-Selefiyye, 1404.
- İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer. Zikru men ihṭelefe'l-'ulemâ' ve nuḳḳâdü'l-ḥadîs fîhi. Riyad: Edvâü's-Selef, 1419/1999.
- İbn Yûnus es-Sadeî, Ebû Saîd Abdurrahman. Târîhu İbn Yûnus eş-Şadeî. nşr. Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. eḍ-Ḍu'afâ ve'l-metrûkîn. nşr. Ebü'l-Fida Abdullah el-Kâdî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406.
- Kurt, İsmail. Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi. İstanbul: Cinius Yayınları, 2020.
- Leknevî, Muhammed Abdülhayy. er-Raf'u ve't-tekmîl fi'l-cerhi ve't-ta'dîl. nşr. Selmân Abdülfettâh Ebû Ğudde. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 8. Basım, 1425/2004.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddin Yûsuf el-. Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'r-ricâl. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâ'r-ricâl. nşr. Ebû Abdurrahman 'Âdil b. Muhammed. 12 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1422/2001.
- Topgül, Muhammed Enes. Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu? İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Turhan, Halil İbrahim. Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medînî Örneği. Rize: STS Yayınları, 2019.
- Turhan, Halil İbrahim. "İhtilât Bilgisinin Tespitinin Güvenilirliği". Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 19/1 (2019), 53-88.
- Turhan, Halil İbrahim. Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk İki Asır. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-. Kitâbü'd-Ḍu'afâ'î'l-kebîr. nşr. Abdülmüctî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404.
- Vekîl, Ebû Amr Ahmed b. Atiyye el-. Neslü'n-nibâl bi mu'cemi'r-ricâl ellezîne terceme lehum fadîletü's-şeyh el-Muhaddis Ebû İshâk el-Huveynî. Mısır: Dâru İbn Abbâs, 1433.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 1/33. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yücel, Ahmet. Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Yücel, Ahmet. Hadis İlminde Tenkit Terimleri. İstanbul: İFAV, II., 2015.
- Yücel, Ahmet. Hadis Tarihi. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 4. Basım, 2012.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Ahmed ez-. Divânü'd-ḍu'afâo ve'l-metrûkîn. Mekke: Mektebetu Nahdati'l-Hadîse, 1387.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-. el-Muğnî fi'd-ḍu'afâo. nşr. Nureddîn 'Itr. 2 Cilt. Haleb: Dârü'l-Me'ârif, 1391.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-. Mîzânü'l-i'tidâl fî naḳdi'r-ricâl. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1383.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-. Siyerü aḳlâmi'n-nübelâo. nşr. Şu'ayb el-Arnaût - Hüseyin el-Esed. 23 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405.

Extended Abstract

In this study, the first two centuries of hijri transmitters criticized by at least one critic for fabricating hadiths are examined. Its scope consists of 3000 narrators selected by random sampling method from Ibn Hajar's work named Lisān al-Mizān, which corresponds to approximately thirty percent of the book. The transmitters subject to the study were evaluated in terms of the region they lived in, the century, the number of critics who criticized them, the modernity between the two groups, and the alliance or conflict of the critics' evaluations about them. Documentation method was used in the research. The evaluations determined about the transmitters were transferred to the computer program we developed.

As a result of examining the transmitters subject to the study, it is determined that the most vibrant region in terms of hadith narration is Iraq. Damascus, Iran and Khorasan follow Iraq respectively. Among Iraqi cities, Basra and Kufa are prominent. This situation shows that the Mecca and Medina region left its superiority in the hadith narration system to Iraq in a short time. Narration activity in the Iraq region led to the further development of transmitter criticism in that region. The emergence of the science of transmitter criticism in this region with the efforts of Shu'ba ibn al-Hajjaj and its development by his students Yahyā al-Qaṭṭān and 'Abdurrahmān ibn al-Mahdī support this determination. It should also be remembered that this science was developed to a critical stage in the third century by Yahyā ibn Maīn, Alī ibn al-Madīnī and Aḥmad ibn Ḥanbal, who were the students of Yahyā al-Qaṭṭān and 'Abdurrahmān ibn al-Mahdī, are also transmitter critics of the Iraq region.

The number of transmitters, which were criticized not only for fabricating hadiths in the first century of Hijri, but also the transmitters, which were criticized for other reasons, are few. Among the possible reasons for this, people trusting each other in the transmission of hadiths at that time and the transmitter critic was not performed systematically. The third century, when basic hadith books were written, is an important period in terms of transmitter criticism. It was determined that the first determinations about the transmitters, which were criticized by at least one critic for fabricating hadiths, were made intensely between the years 200-350. This result also shows that the systematic transmitter criticism science that started in the first quarter of the second century has entered the period of perfection. In the fourth century and beyond, there is a serious decrease in the number of transmitters that fabricated hadiths, probably due to the fact that hadiths were recorded in books.

Critics have come to the conclusion that the transmitter, of which they are not contemporaries, fabricate hadiths, often thanks to the data they obtained from the analysis of narrations.

All the evaluations made about the transmitters subject to the study show that only the waḍḍa^c word was not used about the transmitters fabricating hadiths. On the other hand, it has been determined that the critics have the opinion that the narrations belonging to 86% of the said transmitters are rejected. This is also an important finding showing that the claims that transmitters criticism produce contradiction are unrequited. Again, it has been determined that some critics consider some transmitters that are said to have fabricated hadiths as reliable. There is a serious contrast between liar and trustworthiness. While the reason for such contrasting assessments of a person needs to be explored in detail, a few points can be drawn about the possible causes of this. The first of these is the looseness shown by some critic. Another is the people who do not have authority in the field of transmitters critic or evaluate them without having sufficient competence. Finally, the problem of belonging should be pointed out in the evaluations conveyed in the books. Because, accidentally or deliberately attributing a criticism of fabricating hadith to any critic is inevitable to cause an artificial contradiction. At this point, it is very important to make examinations related to transmitters using many sources rather than a single source, and to check the belonging of the evaluations to the critics.